

ИСТОРИЈА МЕДИЦИНЕ / HISTORY OF MEDICINE

Др Аврам Фаркић (1866–1925), оснивач и власник првог завода за физикално лечење у Србији

Јелена Јовановић-Симић

Музеј науке и технике, Београд, Република Србија

САЖЕТАК

Методе физикалне медицине, од којих су многе емпиријски коришћене још од античког периода, у Европи су постале посебно популарне у 19. веку. Из тог периода потичу и први радови Срба лекара у овој области. Др Константин Пеичић писао је о Присницовој методи хидротерапије (1838. и 1839), а др Димитрије Радуловић публиковао је своју докторску дисертацију о медицинској гимнастици на латинском језику 1842.

Средином 19. века у Кнежевини Србији примењиване су хидротерапија (др Андрија Ивановић, 1850) и електротерапија (др Јован Валента, 1857). Међу пионирима физикалне медицине у Србији истакнуто место припада др Авраму Фаркићу. Године 1896. Фаркић је у Београду основао први српски завод за физикално лечење, а две године касније и Први завод за ортопедију, шведску гимнастику и масажу. Заводи су 1899. године спојени у једну институцију. После смрти др Фаркића, 1925. године, Завод је под његовим именом радио до немачког бомбардовања Београда 6. априла 1941. године. Разноврсност и континуирано увођење модерних терапијских процедура биле су одлике Завода током свих 45 година његовог постојања.

Доктор Фаркић је био и иницијатор оснивања Акционарског друштва Терапија, које је 1911. године отворило први завод за физикалну медицину у Врњачкој Бањи – Завод за лечење водом и електриком Терапија. Био је то најмодернији бањски санаторијум у Србији до Првог светског рата. Др Фаркић је био управник Терапије током бањских сезона 1911, 1912, 1913. и 1924. године.

Кључне речи: хидротерапија; електротерапија; физикална медицина; др Аврам Фаркић

ОСНОВИ РАЗВОЈА ФИЗИКАЛНЕ МЕДИЦИНЕ У 19. ВЕКУ

Модерна медицина, настала на темељима развоја природних и техничких наука, током 19. века проникла је у многе физиолошке и патолошке процесе у људском организму, али још увек није располагала ефикасном терапијом за лечење бројних обољења, у првом реду заразних и хроничних. С друге стране, унапредовала индустријализација у западноевропским земљама и последично пренасељавање градова резултирала су повећањем стопа оболевања првенствено у радничкој популацији, а све већи здравствени проблем представљала су и професионална обољења. На тој основи развио се јавноздравствени покрет који је промовисао хигијену као нову науку и резултирао доношењем првих закона о заштити здравља становништва. Ренесансу су доживели природни начини лечења и очувања здравља, чије су поједине процедуре биле познате и емпиријски коришћене вековима. У „златном веку медицине“ оне су постављене на научне основе, а техничке могућности индустријског доба учиниле су их ефикаснијим. Од ихтиоелектротерапије преко употребе галванских струја, франклизације и фарадизације, електротерапија је напредовала до коришћења Теслиних струја високе фреквенције. Хидротерапију, коју су

емпиријски примењивали и широм Европе популарисали Присниц (*Vincenz Prißnitz*, 1799–1851) и Кнајп (*Sebastian Anton Kneipp*, 1821–1897), као научну дисциплину утемељио је др Вилхелм Винтерниц (*Wilhelm Winternitz*, 1835–1917). Холандски лекар Мезгер (*Johann Georg Mezger*, 1838–1909) промовисао је медицинску масажу, а Швеђанин Линг (*Pehr Henrik Ling*, 1776–1839) установио је медицинску гимнастику (1813), чије су технике даље усавршавали његови следбеници [1]. Лингов земљак др Густав Зандер (*Jonas Gustav Vilhelm Zander*, 1835–1920) осмислио је *механоџерапију*, која се изводила помоћу специјално конструисаних машина за активно вежбање, пасивно вежбање и за „механичке операције“ (вибрација, перкусија и трљање) [2]. Од првог Зандеровог института основаног у Стокхолму 1865. популарност ових установа достигла је врхунац почетком друге деценије 20. века; 1911. године у свету их је било 150 [3]. Све ове методе биле су основ за развој модерне физикалне медицине (Слика 1).

ПОЧЕЦИ ПРИМЕНЕ ФИЗИКАЛНЕ МЕДИЦИНЕ У СРБИЈИ

Историјски развој физикалне медицине у Србији проучаван је спорадично и фрагментарно. Поред поглавља о развоју служби фи-

Received • Примљено:
December 5, 2017

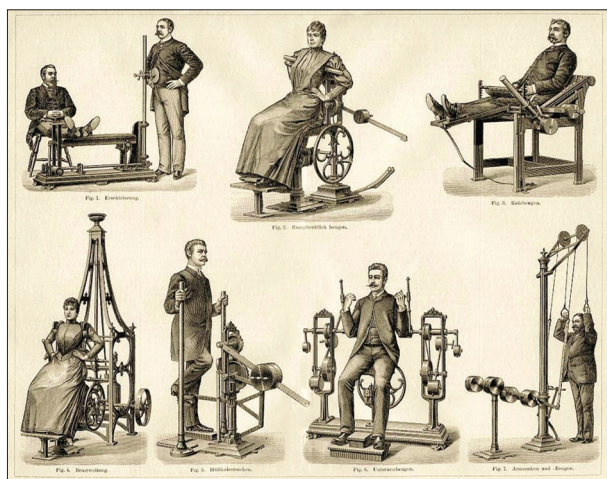
Revised • Ревизија:
January 22, 2018

Accepted • Прихваћено:
January 23, 2018

Online first: February 6, 2018

Correspondence to:

Јелена ЈОВАНОВИЋ СИМИЋ
Музеј науке и технике
Скендербегова 51
Београд, Србија
jelena.simic@muzejnt.rs

Слика 1. Вежбе на Зандеровим справама, деведесете године 19. века (<https://i.piniimg.com/originals/f1/74/1c/f1741cc0d0268ae7632a2f64436deb7d.jpg>)

Figure 1. Exercises on Zender's machines, 1890s (<https://i.piniimg.com/originals/f1/74/1c/f1741cc0d0268ae7632a2f64436deb7d.jpg>)

зикалне медицине и рехабилитације у монографијама појединих здравствених установа, публиковано је и неколико историографских радова. Вредни подаци налазе се и у појединим књигама и радовима чији примарни циљеви истраживања нису били у тој области. Тако је Томандл у биографији др Константина Пеичића (1802–1882) неколико страна посветио Пеичићевом интересовању за хидротерапију [4]. Пеичић је био први Србин који је писао о том начину лечења након што је 1838. године борао у Гrefенбергу ради упознавања са Присницовим методама. Своја запажања изнео је прво у чланку „Мој пут у Гrefенберг к Викентији Присници и његовој целителној ладној води“ публикованом у неколико наставака у „Србском народном листу“ [5], а затим и у књизи *Викентий Присниц, његова ладноводна лекарја и садашњи и бивши болници у Гrefенбергу* (1839).

Три године касније, Димитрије Радуловић (1814–1865), родом из Беле Цркве у Банату, у Пешти је одбранио докторску дисертацију у којој је разматрао значај медицинске гимнастике са становишта физиологије и дијететике. Дисертацију, која је објављена на латинском језику под насловом *Dissertatio inauguralis medica de gymnastica medica, physiologico et diaetetico respectu*, кратко је описао Мирко Дражен Грмек [6]. Колико је познато, Радуловић се у пракси није бавио медицинском гимнастиком, па се међу пионире у тој области сврстава и др Северијан Завишић (1817–1885). Славко Јовин наводи да је Завишић, који је живео у Бечу, у том граду 1871. године отворио Институт за шведску корективну гимнастику и ортопедију [7].

Средином 19. века и у Кнежевини Србији почеле су да се примењују неке процедуре физикалне медицине. Године 1850. др Андрија Ивановић (1805–1880), у то време бивши физикус Округа крајинског, отворио је у близини Неготина приватно бањско лечилиште које је радило по принципима Присницовог лечилишта у Гrefенбергу. Било је намењено лечењу оболелих од

сифилиса, болести ендемски распрострањене посебно у том округу [8]. Ивановићево лечилиште, које је за рад имало одобрење Министарства унутрашњих дела, није било дугог века јер је он већ наредне године напустио Србију. У то време су, иначе, у сврхе лечења већ коришћене бањске минералне воде.

Из педесетих година 19. века датирају и за сада најстарији пронађени документи о употреби електротерапије у Србији. Судећи по њима, пионир у овој области био је др Јован Валента (1823–1887), који је као физикус Округа смедеревског, у лечењу својих пацијентата примењивао фарадизацију. На претпоставку да је то тада била потпуно нова терапијска процедура у Србији наводи чињеница да је Валента у допису који је 1858. године упутио Министарству унутрашњих дела објаснио преимућства електротерапије код појединих обољења, навео да је 1857. „њих више средством индуктивног електрицитета лечио“ и затражио да се одреди такса за ту врсту лечења. Министарство није одредило таксу већ је издало решење у којем се налаже да се поступа на исти начин као и код вршења „већих операција“ – да пре примене електротерапијске процедуре лекар направи „јасну погодбу“ са пацијентом о цени лечења [9].

Пролећа 1871. године, у парном купатилу трговца Николe С. Шоповића, једном од првих модерних парних купатила која су крајем педесетих година 19. века почела да замењују турске амаме, Београђани су имали прилике да добију још и „сваког рода минерала и биља за купање ради лечења од сваковрних болести“. Тадашњи закупац купатила Матија Безуха, очигледно личност предузимљивог пословног духа, ангажовао је и приватног београдског лекара др Хермана Ландауа ради давања „стручних савета“ публици. Ландау је јутром ординирао у „купатилској канцеларији“, а за кориснике купатила имао је одвојен и један поподневни сат, када их је примао у свом стану [10].

Двадесет пет година касније, баш у Шоповићевом купатилу, које се налазило у Савамали, на месту на којем је данас зграда Економског факултета, др Аврам Фаркић отворио је први завод за физикално лечење у Србији, тада под називом Први српски завод за лечење хладном водом и масажом. Од 45 година колико је постојао, Завод је 29 година био под Фаркићевом управом. Разноврсност и континуирано увођење модерних терапијских процедура биле су одлике Завода током свег времена његовог постојања. Међутим, Завод се у медицинској историографији ретко и само узгредно спомиње, а за име др Фаркића, којем несумњиво припада истакнуто место међу пионирима у области физикалне медицине у Србији, везује се искључиво Завод за лечење водом и електриком Терапија у Врњачкој Бањи. У досадашњим покушајима да се истраже почети физикалне медицине у Србији начињена је и једна грешка. Наиме, у неким радовима наведено је да су први завод за физикалну медицину у Србији основали 1888. године у Нишу доктори Павле Јевтић, Божидар Занфт и Драгутин С. Петковић [11]. Два пута је објављен и „факсимил“ странице Српских новина

на којој је „публикован“ чланак о оснивању нишког завода под насловом „Један културни задобитак – лекарима и болницама“ [11, 12]. Чланак јесте публикован али не у Српским новинама већ у Правди, у броју од 21. новембра 1906. године, на насловној страни [13]. Наслов чланка је гласио „Један културни задобитак – лекарима и болницама“ (подвукла Ј. Ј. С). Битно је напоменути да 1888. године ни Павле Јевтић ни Драгутин С. Петковић још нису били доктори медицине, што додатно потврђује нетачност навода у поменутим радовима. Назив нишког завода – Први српски завод за физикално лечење – није био истоветан називу старијег, Фаркићевог завода па је такође могао да садржи придеве „први“ и „српски“.

Доктор Аврам Фаркић био је лекар-практичар који је пратио новине у својој струци, послован човек и одличан организатор. Колико је познато, није објављивао стручне и научне радове. За утемељење и развој физикалне медицине као академске дисциплине у Србији заслужан је др Лазар Ненадовић (1870–1939), први наставник (изабран у звање доцента 1923) који је на Медицинском факултету у Београду предавао предмет тада под називом Физикална терапија и балнеологија, писац првих уџбеника из ове области и оснивач Завода за физикалну терапију и балнеологију (данас Клиника за физикалну медицину и рехабилитацију Клиничког центра Србије) [14, 15].

БИОГРАФИЈА ДР АВРАМА ФАРКИЋА (1866–1925)

Аврам Фаркић је рођен 12/24. октобра 1866. године у Силистрији у Бугарској. Отац му се звао Јосиф Фархи (презиме је навођено и као Фарки). У време Аврамових студија Јосиф није био међу живима [16]. Није познато када се породица доселила у Србију, али на основу чињенице да је Аврам завршио гимназију тек у 22. години могло би се претпоставити да то није било пре 1880/81. године. У породичним сећањима које је забележила Фаркићева унука постоји податак да је Аврам имао сестру Солчи и једног брата (име није наведено) [17]. Према подацима Емила Ешкеназија Луингера, истраживача историје јеврејских породица у Србији, Аврам је поред сестре Солчи (1864–1942), удате Леви, која је страдала у Холокаусту у Београду [18], имао три брата: Хајима Ј. Фархија (1855–1910), Јеошуу-Јешу Ј. Фархија (1857–1917) и Исака Ј. Фархија (1861–1937) [19]. У прилог ових навода говорила би документа из Фаркићевог досијеа са Медицинског факултета у Бечу у којима је при упису семестара као тудоре наводио мењачку фирму „Браћа Фархи“. Само у седмом семестру навео је као тудора Хајима Ј. Фархија. У документима Универзитета у Бечу Аврам се води под именом Абрахам Ј. Фархи (*Abraham J. Farchy*) [20]. Посрбљену верзију презимена почео је да користи по повратку са студија 1895. године (Слика 2).

Аврам је у Крагујевцу завршио тадашњу седморазредну гимназију и положио испит зрелости јуна 1888. године [21]. У сећањима на гимназијске дане

Слика 2. Др Аврам Фаркић (1866–1925) (фотографија са надгробног споменика, фотографисао Милош Јуришић)

Figure 2. Dr. Avram Farkić (1866–1925) (tombstone photo, photographed by Miloš Jurišić)

спомену га је школски друг Владимир Ј. Радојевић, касније историчар, професор Друге мушке гимназије и просветни саветник. Описујући прославу школске славе – Светог Саве 1887. године, Радојевић, кога су другови предложили да уз гусле отпева песму „Јека од гусала“ Јована Драгашевића, каже: „Дође и Свети Сава. Увече дође по мене цела дружина. Одосмо сви заједно у ‘Илицу’, где су се тада приређивале забаве. Они се гредом отимају ко ће да понесе гусле ко гудало. Ту је и Врчевић Андреја, и Фаркић Аврам! Дивни другови! А још дивнија деца Шумадије и васпитаници велике Гимназије“ [22].

Школске 1888/89. године Фаркић се уписао на Медицински факултет Универзитета у Бечу. У породичним сећањима забележено је да је студирао захваљујући помоћи Јеврејске црквене општине, а то потврђује и др Душан Стојимировић, који је у исто време био студент медицине у Бечу. У „Казивањима“ Стојимировић наводи да је Фаркић „живео са неких 50 круна месечно, колико му је слато из Србије од Јеврејске црквене општине“, што је била сума четири пута мања од стипендија српских државних питомаца [23]. Фаркић је, иначе, септембра 1891. године, после положеног првог ригорозума (*examen rigorosum* – строги испит), министру унутрашњих дела упутио молбу за „државну помоћ да би започете студије довршио“, али му помоћ није била додељена [24].

Медицинска знања стицао је код чувених професора – анатома Толда (*Carl Toldt*, 1840–1920), физиолога Екснера (*Sigmund Exner*, 1846–1926), патолога-

хистолога Штрикера (*Salomon Stricker*, 1834–1898), патолога Кундрата (*Johann Kundrat*, 1835–1893), хирурга Билрота (*Theodor Billroth*, 1829–1894) и Алберта (*Eduard Albert*, 1841–1900), интернисте-неуролога Нотнагела (*Carl Nothnagel*, 1841–1905), гинеколога-акушера Хробака (*Rudolf Chrobak*, 1843–1910) и Шауте (*Friedrich Schauta*, 1849–1919), дерматовенеролога Нојмана (*Isidor Neumann*, 1832–1906) и Капошија (*Moritz Kaposi*, 1837–1902), офталмолога Фукса (*Ernst Fuchs*, 1851–1830), судско-медицинског патолога Хофмана (*Eduard von Hofmann*, 1837–1897) и других. Велики утисак на њега несумњиво је учинио др Вилхелм Винтерниц, у то време приватни доцент за медицину на бечком Медицинском факултету, који је предавао изборни предмет под називом Хидропатија. Могуће је да је Фаркић у току студија посетио Винтерницов завод за хидротерапију, који је од 1865. године постојао у Калтенлојтгебену (*Kaltenleutgeben*), месту удаљеном тридесетак километара од Беча.

Аврам Фаркић је био марљив студент. Први ригорозум, који је обухватао хемију, анатомију и физиологију и полагао се у петом семестру, положио је 17. јула 1891. Други ригорозум, у којем су се после десетог семестра полагали патолошка анатомија са хистологијом, општа и експериментална патологија, фармакологија и рецептура, интерна медицина, психијатрија и неуропатологија, положио је 28. новембра 1893, а трећи, који је обухватао испите из хирургије, гинекологије и акушерства, офталмологије, кожных болести и сифилиса, хигијене и судске медицине, положио је 28. јуна 1894. године. За доктора целокупног лекарства промовисан је 7. јула 1894. године [25].

По повратку у Србију, јануара 1895, учествовао је на конкурс Општине београдске за избор општинског лекара, али је тог пута изабран др Милорад Гођевац [26]. Започео је рад као приватни лекар, оглашавајући у штампи да „лечи специјално женске болести и болести гуше и ушију“. Као и други приватни лекари, сиротињу је лечио бесплатно [27]. За место општинског лекара безуспешно је конкурисао још три пута – октобра 1895, фебруара 1896. и фебруара 1900. године, а затим је одустао од намере да добије општинску или државну службу и посветио се приватном послу [28, 29, 30]. Септембра 1896. године отворио је Први српски завод за лечење хладном водом и масажом, који је водио до смрти, 1925. године. Назив Завода се током година донекле мењао, али је у Београду био познат као Завод др Фаркића, а после 1919. и као Санаторијум др Фаркића. О угледу који су др Фаркић лично и сам Завод уживали у Београду говори чињеница да је Завод под истим именом наставио с радом и после његове смрти, све до почетка Другог светског рата.

Доктор Фаркић је био иницијатор оснивања Акционарског друштва Терапија, које је 1911. године отворило први завод за физикалну медицину у Врњачкој Бањи, тада под називом Завод за лечење водом и електриком Терапија. До Првог светског рата био је то најмодернији бањски санаторијум у Србији. Своје искуство Фаркић је уложио у уређење Завода, а затим

је био управник Терапије током бањских сезона 1911, 1912, 1913. и 1924. године. Наиме, тек 1924. године, пет година од завршетка Првог светског рата, Акционарско друштво Терапија успело је поново да уреди свој Завод и да га отвори за публику [31].

Уочи Првог светског рата др Фаркић је у огласима у штампи потписиван као „специјалиста за физикално лечење“ и „специјалиста за физикално лечење унутрашњих и нервних болести“ [32]. Следећи трагички оглас, покушали смо да утврдимо да ли је др Фаркић и формално био први специјалиста у области физикалне медицине у Србији. Документи који би то потврдили за период до почетка Првог светског рата не налазе се у фонду Санитетског одељења Министарства унутрашњих дела у Архиву Србије. С друге стране, у породичним забелешкама постоји податак да је био специјалиста неуролог, а у Заводу се највише и бавио лечењем неуролошких обољења. Током својих боравака у иностранству имао је прилике за стручно усавршавање.

Услови и начини за стицање звања специјалисте дефинисани су после Првог светског рата, прво Уредбом о лекарима специјалистима (1919) [33], а потом Законом о лекарима специјалистима (1921) [34]. Члановима бр. 2 и Уредбе и Закона одређене су специјалне струке, односно стручне групе (интерна медицина, хирургија, гинекологија, неурологија, балнеологија, фтизиотерапија, ортопедија са механотерапијом и електротерапијом итд.). Међу њима није била наведена физикална терапија, али је на крају члана стајала реченица: „По оцени Санитетског савета могу се одређивати и друге струке и њихове групе као специјалне“. То значи да је после Првог светског рата др Фаркић могао да поднесе молбу новоустројеном Министарству народног здравља Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца за признавање специјализације, било из физикалне терапије, било из неурологије. Међутим, због некомплетности одговарајућих фондова у Историјском архиву Београда (фонд Лекарске коморе) и Архива Југославије (фонд Министарства народног здравља и социјалне политике Краљевине Југославије) питање специјализације др Фаркића није било могуће разрешити.

Као резервни санитетски официр др Фаркић је учествовао у балканским ратовима, а такође и у Првом светском рату до фебруара 1915. године, када је оболео од пегавог тифуса [35]. Из Ниша је као реконвалесцент враћен у Београд, где је дочекао окупацију. Од наредне, 1916. године, до ослобођења наставио је рад у свом Заводу. Указом краља Александра од 10. марта 1924. произведен је у чин резервног санитетског потпуковника. Био је одликован Сребрном медаљом за ревносну службу (1914) и Орденом Св. Саве V реда (1915) [36, 37].

У браку са Јоханом (Јованком-Саром) рођеном Флеш (*Johana Flesh*, 1879–1936), са којом се венчао 1900. године, имао је две кћерке – Берту-Бранку (1901–1983) и Ани-Хану (1906–1961) [38]. Берта је била удата за познатог београдског лекара др Александра Белића (1889–1954), дерматовенеролога, сина др Бернарда Вајсфогела (*Bernhard Weissvogel*), који је 1894. године своје презиме

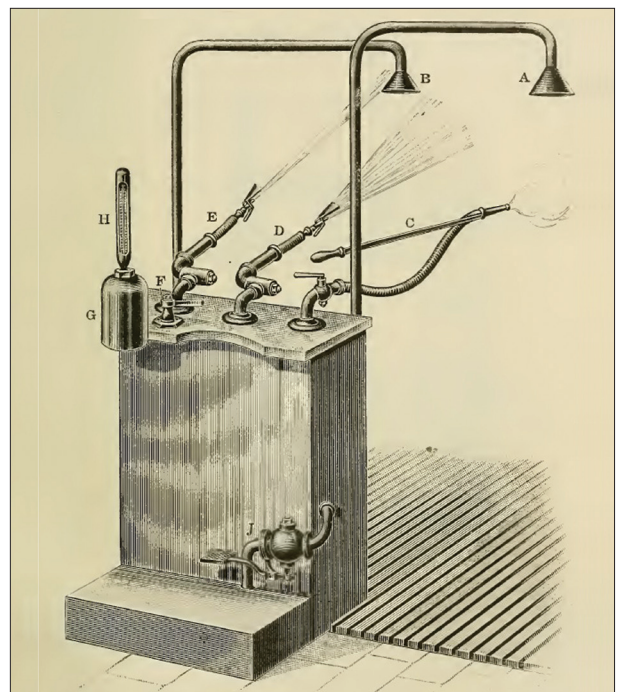
заменио српским Белић. Герка Ани (у документима помињана и као Анчи) била је удата за Вилијама Берншо (William Bernshaw) из Велике Британије [39].

У Српском лекарском друштву, за чијег је редовног члана изабран на Главном годишњем скупу 1896. године, др Фаркић је био од оних чланова који ретко учествују у дискусијама [40]. Поводом његове смрти, топле речи изговорио је тадашњи председник Друштва проф. др Ђорђе Јоанновић: „Старији чланови нашег друштва сећају се са колико се је воље, вредноће и стручног знања *Д-р Фаркић* заложии да као први код нас уведе хидротерапију и на тај начин скрене пажњу надлежним и упозна широке масе публике са великом здравственом и научном користи, које се може црпети из природних извора, којим баш наша земља толико обилује. Сваки од нас зна с коликим се тешкоћама има борити онај који хоће да уведе у живот једну нову идеју. И *Д-р Фаркић* имао је испочетка да се бори са многим предрасудама али, благодарећи својој великој стручној спреми, придобио је доста брзо лекарске кругове и својом симпатичном појавом стекао велико поверење како у варошкој публици, тако и у народу – код сељака. (...) С пуним правом може се рад *Д-р Фаркића* такмичити с радом Професора *Винтерница* и осталих светских хидротерапеута. Његова смрт је оставила за собом једну велику празнину у тој грани наше медицине и ми сви дуго ћемо осећати да смо у *Д-р Фаркићу* изгубили одличног друга, спремног стручњака, доброг човека и лекара“ [41]. Преминуо је 25. фебруара 1925. године у 59. години. Сахрањен је на Сефардском гробљу у Београду.

ЗАВОД ЗА ФИЗИКАЛНУ ТЕРАПИЈУ ДР ФАРКИЋА

У односу на варош из које је отпутовао на студије, др Фаркић је по повратку из Беча затекао Београд који је много више личио на европске градове. Улице су у међувремену добиле електричну расвету, пуштен је у рад водовод, уведен је трамвајски превоз, отворено је неколико фабрика, више нових трговина и ресторана западног типа. Подизале су се вишеспратнице, али је већина Београђана и даље живела у приземним кућама издељеним на мале, нехигијенске станове. У социјалној структури града преовлађивали су ситни трговци, занатлије, надничари и слуге. За разлику од унутрашњости Србије, у престоници је број лекара био релативно велики – 1895. године било их је преко четрдесет. Поред оних у државној служби (окожни лекар и болнички лекари), о здрављу грађана бринуло се осам општинских и више од десет приватних лекара. Већина доктора медицине запослених у државној служби такође је обављала приватну лекарску праксу [42]. Уз несумњиву жељу за применом стечених знања, постојећа конкуренција у редовима лекарског staleжа с једне стране и миље *европеизираној* Београда с друге, могли су да буду фактори који су определили др Фаркића да се упусти у ризик оснивања једне нове, модерне медицинске установе чији успех није могао да буде загарантован.

Марта 1896. године др Фаркић је Министарству унутрашњих дела поднео молбу за отварање „хладноводног купатила са масажом за лечење“ у Београду, као и план за подизање зграде за ту намену [43]. Дозволу је добио и у септембру је отворио Први српски завод за лечење хладном водом и масажом. Завод је почео с радом у „засебним просторијама Савамалског купатила“ и ту је остао наредних пет година. Из огласа у „Малим новинама“ сазнаје се да је лечење спровођено „по методи проф. др В. Винтерница, разним процедурама са признато лековитом савском водом“, а да су главне индикације биле „нервозност (неврастенија), хипохондрија, неуралгије, грчеви, главобоље, узетости, несаница, вртоглавица, импотенција, катарии плућа и марамице, катарии стомака и црева, шуљеви, болести јетре и слезине (далак), недокрвност (малокрвност код девојака), зачеци туберкулозе и шкрофулозе, костобоља (гихт), реуматизам (зглавкова и мишића), грозница, јаке угојености, женске и тајне болести“. У Заводу су радили дипломирани масери и масерке из Беча, „вични хидротерапевтичким процедурама“ [44]. Винтерницов хидротерапијски метод заснивао се на различитим начинима употребе воде при чему су њена својства (тврдоћа, температура и притисак под којим се апликовала) и дужина трајања процедуре били тачно одређени према дијагнози обољења. Поред туширања, за које је Винтерниц конструисао два апарата – преносиви *ombrophore* и статични *douchekathereder*, [45] у хидротерапијске процедуре спадала су купања у кади (целог тела или појединих делова), поливања водом, трљања, хладне облоге и умотавања тела (Слика 3).

Слика 3. Статична апаратура за хидротерапију помоћу тушева (*douchekathereder*), изум проф. др Вилхелма Винтерница (*Winternitz W, Strasser A. Hydrotherapie. Berlin: Wien: Urban & Schwarzenberg, 1898*)
Figure 3. Static apparatus for hydrotherapy with showers (*douchekathereder*), the invention of Prof. Dr. Wilhelm Winternitz (*Winternitz W, Strasser A. Hydrotherapie. Berlin: Wien: Urban & Schwarzenberg, 1898*)

Две године касније уведена је и електротерапија, па се Завод у огласима појављује под називом Први српски завод за лечење хладном водом, масажом и електрицитетом [46]. Исте 1898. године, 14/26. јуна, Фаркић је у Београду, у Коларчевој улици бр. 5, у кући Ристе Миленковића, отворио и Први завод за ортопедију, шведску гимнастику и масажу. О отварању завода известио је Санитетско одељење Министарства унутрашњих дела [47]. „Скрећемо пажњу наше читалачке публике“, писао је тим поводом „Мали журнал“, „да не треба више да се крене преко са својом болесном децом у заводе такве врсте, кад га у својој средини имамо“ [48]. У реклами објављеној у истим новинама наводи се да су за нови Завод из Стокхолма набављени „оригинални апарати“. То су вероватно биле Зандерове машине за механотерапију. Као стручна лица ангажовани су „професор П. Магвашић и његова госпођа, који су преко 20 година у сличним заводима у Штокхолму и Амстердаму и на рационалној и научној основи своје искуство обогатили“. Госпођа Магвашић је вршила масажу госпођа и госпођица, по потреби и у њиховим становима. У индикацијама за лечење на првом месту наведене су „различне деформације кичменог стуба и екстремитета“ настале услед „ослабелих мишића, недовољног вежбања (кретања) и навикнутог слабог држања (особито код деце)“. Даље, лечиле су се „сваковрсне болести зглавкова, запаљења и укочености тетиве из мишића, а за тим сви застарели (хронични) отоци жлезда; реуматизам мишића и костобоља (Gicht); сушење екстремитета (Schumpfung), које је дошло услед неправилног развијања, или дугом неупотребом појединих органа (нпр. после костобоље и других тешких болести); (...) абнормална осећања (Anaesthesia, Hyperaesthesia, Paraesthesia); раздражење кичменице (Spinal Irritation), сушење кичме (Tabes); кихексија после грознице; многе врсте слабо развијеног грудног коша, као и плућни надим (Emphysema); хореа (Veistanz), вртоглавице, грч у руци (Schreibkrampf)“. Као и у Заводу у Савамали, и у Ортопедском заводу лечени су малокрвност, реуматизам и гихт, неурастенија, хипохондрија, хистерија, ишијас, мигрена, катар желуца и црева, „неуредне столице“ и гојазност [49].

Оба завода, а посебно ортопедски, била су потпуна новина у Београду и у Србији. Београђани и становници Округа београдског (а и сви грађани Србије који су то себи могли да приуште), који су због хроничних обољења упућивани у бање и у иностранство, сада су и у престоници имали могућности за лечење и рехабилитацију. У београдској средини новост су биле и корективна гимнастика за децу, затим третмани гојазности, као и третмани здравствених проблема везаних за професију (грч мишића услед писања – *Schreibkrampf*, код писара, на пример). Лекарима су позвани да своје пацијенте шаљу у Завод, уз уверење да ће се „у истој лечењу њихових болесника тачно по њиховим упутствима вршити“. Завод је као посебна установа вероватно радио само те године. Већ наредне године о њему нема помена у документима Санитетског одељења Министарства унутрашњих дела, а у штампи

Слика 4. Зграда Првог српског завода за лечење водом, масажом, електрицитетом и шведском гимнастиком (извор: Дебељковић Б. Београд и Београђани крајем 19. века виђени оком Марка Стојановића = *Belgrade and Belgradians at the End of the 19th Century as Seen by Marko Stojanović*. Београд: Д. Дебељковић, 2008)

Figure 4. Building of the First Serbian Institute for Hydrotherapy, Massage, Electrotherapy and Swedish Gymnastics (source: Дебељковић Б. Београд и Београђани крајем 19. века виђени оком Марка Стојановића = *Belgrade and Belgradians at the End of the 19th Century as Seen by Marko Stojanović*. Београд: Д. Дебељковић, 2008)

се рекламира само Завод у Савамали, сада под именом Први завод за лечење хладном водом, шведском гимнастиком, масажом и електрицитетом. Очигледно је да су опрема и терапијске процедуре, којима су била додата и „вештачка минерална купања“, надаље били обједињени под једним кровом [50]. Све до Првог светског рата Завод је током године радио од 1. маја до 1. октобра (тај се период углавном поклапао са бањским сезонама) и обично је првих дана маја у штампи оглашавано да „отпочиње овогодишњу сезону“. Сам др Фаркић радио је као лекар Завода, а током целе године и као приватни лекар.

Идеја о изградњи наменске зграде Завода реализована је 1901. године. Зграда је подигнута преко пута Калемегдана, на углу тадашњих улица Кнез Михаилов венац (данас Тадеуша Кошћушка) и Цинцар-Јанкове. Саграђена на косом терену, као објекат са три новона (сутерен, високи партер и таван), у облику ћириличног слова Г, зграда је била пространа али се лепо уклапала у околину. Пројектант је, нажалост, до сада остао непознат. Изнад главне капије, из улице Кнез Михаилов венац, стајала је табла с написом Први српски завод за лечење водом, масажом, електрицитетом и шведском гимнастиком, а уз капију, са леве стране, лекарска табла са именом др Фаркића. У новом смештају Завод је проширио терапијске индикације (дилатација желуца и атонија црева), а широј публици су за купање на располагању стајали „базени и тушеви“ (Слика 4).

Наредне године у Заводу је, као четврто у граду, отворено и парно купатило. Број јавних купатила иначе је био недовољан према броју становника Београда, а из лекарских кругова стизале су критике на рачун њихових цена. Редовно коришћење купатила није било доступно огромној већини Београђана са ниским приходима [51]. У Фаркићевом купатилу чланови хуманих друштава имали су попуст за купања, а сиромашни чланови Друштва за чување народног здравља попуст

Слика 5. Др Владан Ђорђевић на третману у Заводу др Фаркића (извор: Дебељковић Б. Београд и Београђани крајем 19. века виђени оком Марка Стојановића = *Belgrade and Belgradians at the End of the 19th Century as Seen by Marko Stojanovic*. Београд: Д. Дебељковић, 2008)

Figure 5. Dr. Vladan Đorđević on treatment in Dr. Farkić's Institute (source: Дебељковић Б. Београд и Београђани крајем 19. века виђени оком Марка Стојановића = *Belgrade and Belgradians at the End of the 19th Century as Seen by Marko Stojanovic*. Београд: Д. Дебељковић, 2008)

од 25% на све услуге Завода [52]. За бријање, шишање и „сечење жуљева“ – услуге које су биле на располагању корисницима и у другим купатилима, био је ангажован познати београдски фризер-берберин Петар Јанковић – мајстор Пера [53] (Слика 5).

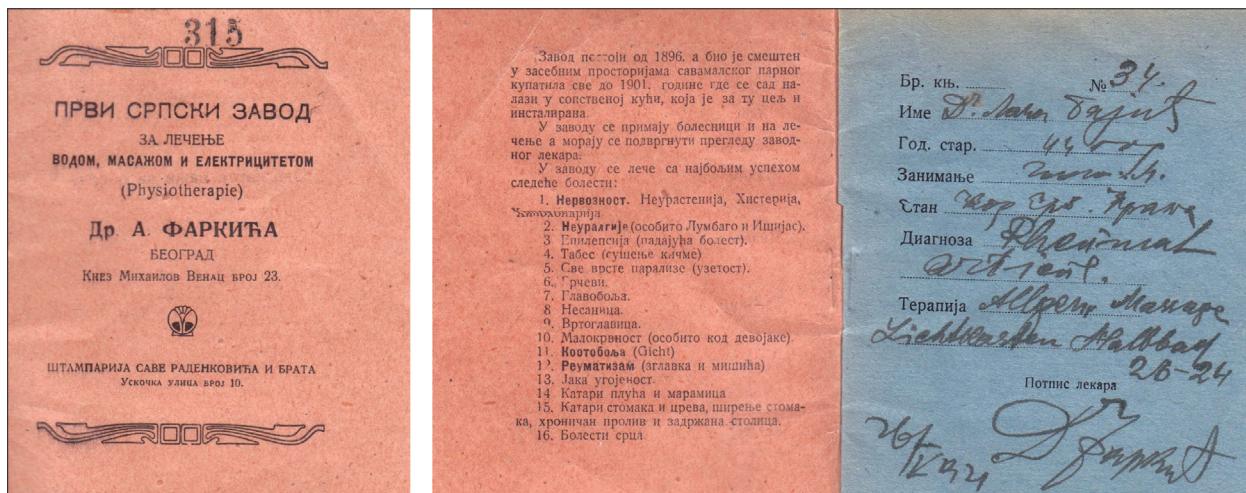
После неколико година Завод је имао посебна одељења за жене и мушкарце и радио је од пет сати ујутро до седам увече. Уведена су била и такозвана ваздушна купања (топлим ваздухом), а спектру терапијских индикација додати су епилепсија и „претераност у раду“ [54]. Уочи Првог светског рата Завод је био темељно реновиран. У штампи су рекламиране најновије процедуре – „купања у угљеној киселини, ОЦЕГ, фанго и мор“ (фанго: процедура са умотавањем тела; *моор*: врста блага са тресетишта које је посебно богато минералима и екстрактима многобројних биљака – прим. Ј. Ј. С) [55]. У то време, јуна 1914, осамнаест година после оснивања Фаркићевог завода, у Београду

је отворена још једна установа за физикално лечење – Д-р Симића институт. Власник је био др Станиша Симић, приватни београдски лекар, а у његовом Институту спровођена је терапија „светлошћу, Рендгеновим зрацима, радијумом, дијатермијом и другим модерним физикалним методама“ [56].

Као што је речено, Фаркићев завод је радио и током окупације, од 1916. године до ослобођења [57, 58, 59]. Грађанима Београда, у којем је број лекара био врло мали, значајна је била лекарска помоћ коју су могли у њему да добију. И сам нарушеног здравља после прележаног пегавог тифуса, др Фаркић се тих година бавио и лечењем тифусних секвела – болести срца и крвних судова. Важна промена догодила се 1919. године – отворено је одељење за стационарно лечење интернистичких болесника, које је радило преко целе године, те је завод постао санаторијум [60]. Поред лечења „сифилиса у вези са Салварзаном“ (сигурно нежељених ефеката лека који су били бројни), раних поратних година уведене су још неке процедуре: „електрично знојење“ (спровођено у посебно конструисаним орманима са електричним сијалицама), дијатермија и „вештачко сунчање“ помоћу кварц-лампи, које је тада постало веома популарно [61] (Слика 6).

Након смрти др Фаркића, Завод су једанаест година (од 5. јуна 1925. до 1. новембра 1936) као равноправни пословни партнери водили др Цезар Кајон, специјалиста за ортопедску хирургију, и др Хуго Клајн, специјалиста за психијатрију [62], касније познати редитељ, позоришни критичар и професор Академије за позориште, филм, радио и телевизију (Слика 7). Од средине двадесетих година до почетка Другог светског рата назив установе био је Завод др Фаркића за физикално лечење. Установљени су Клиничка лабораторија, коју је водила др Марија Лемеших [63] и Рендген-кабинет, чији је шеф био др Михаило Протић.

Почетком тридесетих година зграда Завода, тада у власништву Јованке Фаркић, преправљена је и дозидана по пројекту грађевинског инжењера Живадина Радивојевића [64]. Добијено је више простора, али је

Слика 6. Књижница Завода са уписаном ординираним терапијом и потписом др Фаркића, 1921 (власништво Владимира Јановшева)
Figure 6. Institute chart with ordered therapy and Dr. Farkić's signature, 1921 (owned by Vladimir Janošev)

Слика 7. Др Хуго Клајн (1894–1981) у Санаторијуму др Фаркића (трећи здесна)

(извор: Вранић-Игњачевић М, Милошевић Д. Хуго Клајн. Легенде београдског универзитета, коло 2, књига 1. Београд: Универзитетска библиотека Светозар Марковић, 2006 – каталог изложбе)

Figure 7. Dr. Hugo Klajn (1894–1981) in Dr. Farkić's Sanatorium (third from the right)

(source: Vranić-Ignjačević M, Milošević D. Hugo Klajn. Legends of Belgrade University, edition 2, book 1. Beograd: University Library Svetozar Marković, 2006 – exhibition catalog)

„Zavod D-ra Farkića“ za fizikalno lečenje - Beograd
Knez Mihajlov Venac 22, Telefon 5-89

Prima na lečenje :
Nervne bolesti: uzetost, ishijas, nervni sifilis, epilepsiju, histeriju.

Ortopedske obolenja :
повреде коштлу и зглобова, реуматизам, туберкулозу кичме и зглобова, рахитис.

Женске болести : (лекар специјалиста Др. Натан Пунк)

Лабораториски прегледи мокраће, крви, стомачног сока, измета. Шеф Др. Марија Лемешић

Lečenje elektricitetom, водом (hidroterapija), паром.

Бенгениски институт за преглед и леčenje (Шеф Др. М. Протић). Комплетни Зандер-институт за лековиту гимнастику за здравље и болене, нарочито за леčenje голазности.

Чревно купатило (Dermabid, Enteroceban) i купатило за трајно ispiranje женских органа под водом.

Купања обична, лековита i у угљеној киселини (Kohlensäurebäder) i стручна масажа преко целог дана

Lekari zavoda: Dr. H. Klajn, Dr. C. Kajon

Слика 8. Реклама Завода др Фаркића (извор: *Hotel „Srpski kralj“ Beograd, Yugoslavie. Beograd: Srpski kralj, [b.g.]*)

Figure 8. Advertisement for the Institute of Dr Farkić (source: *Hotel „Srpski kralj“ Beograd, Yugoslavie. Beograd: Srpski kralj, [b.g.]*)

зграда умногоме изгубила од своје лепоте. Године 1934. у оквиру Завода свечано је отворен Институт за културу тела – Цандер институт „за даме, господу и децу“, као први институт те врсте у граду. У њему су под лекарским надзором грађани могли да упражњавају „слободне вежбе, механотерапију и гимнастику за мршављење“ [65]. За децу су постојале посебне вежбе за лечење сколиозе и за кориговање неправилног држања тела. Код пацијената са реумом, гихтом и неуралгијама примењивана је и терапија лековитим блатом из Бање Пишћан у Хрватској, по оригиналној методи те бање. Хидроколон терапија, тада под називом „цревно купатило“, спровођена је „по најновијем систему доцента Броша“ [66] (Антон Брош, просектор Војне болнице у

Бечу, 1912. године је реафирмисао ту методу, познату још од античког периода) (Слика 8).

У међуратном периоду Завод више није био једина установа своје врсте у Београду – осим у неколико специјализованих „амбуланти“ и „института“; различите методе физикалне терапије спровођене су у бројним приватним лекарским ординацијама и у санаторијумима. После повлачења др Кајона из посла 1936, Завод је под управом др Клајна радио до 6. априла 1941. године [67]. Погођена тог дана у немачком бомбардовању Београда, зграда Завода изгорела је готово до темеља. Национализацијом извршеном 1945. године плац на којем је стајала одузет је кћеркама др Фаркића, које су наследили имање после мајчине смрти [68].

ЗАКЉУЧАК

Захваљујући медицинским знањима и искуствима стеченим у иностранству али и спремности да прихвати пословни ризик, др Аврам Фаркић је 1896. године у Београду основао прву домаћу установу за физикално лечење. Његов Завод, формиран по угледу на сличне институције које су већ неколико деценија постојале у западноевропским земљама, отворен је у периоду убрзане модернизације престонице. Несвакидашња истрајност др Фаркића и његова усмереност ка праћењу медицинских достигнућа и стручном усавршавању омогућили су континуирани развој Завода и његово трајање током четири и по деценије.

ЗАХВАЛНОСТ

За помоћ у истраживању најсрданије се захваљујем Милошу Јуришићу (Музеј науке и технике – Београд); Душану Јованчевићу (Библиотека Матице српске); Бранки Џидић (Јеврејски историјски музеј, Београд); др Мартину Енеу из Архива Универзитета у Бечу (*Dr. Martin G. Enne, Archiv der Universität Wien*); др Зорану Ваџићу (Српско лекарско друштво); проф. др Ивани Радовановић, професору Медицинског факултета Универзитета у Београду у пензији, прауници др Аврама Фаркића; Емилу Ешкеназију Луингеру, академском истраживачу историје јеврејских породица из Србије са Универзитета у Сао Паолу, Бразил (*Emil Eskenazy Lewinger, academic researcher – History of Jewish families from Serbia, University of Sao Paulo, Brazil*); Ангелини Банковић (Музеј града Београда); Владимиру Јановшеву (ФотоМузеј); Драгани Митрашиновић и Ирени Колај-Ристановић (Историјски архив Београда); Јелени Никчевић и Петри Ђурчић (Архив Србије) и Верици Миќача (Библиотека Музеја науке и технике).

LITERATURA

1. Melnick S. Per Henrik Ling – Pioneer of Physiotherapy and Gymnastics. *European Journal of Physical Education and Sport Science*. 2015; 1(1):16.
2. Levertin A. Dr. G. Zander's medico-mechanical gymnastics: its method, importance, and application. *Stocholm: P. A. Norstedt & Söner*; 1893. p. 84–5.
3. Fischinger J, Fischinger A, Fischinger D. Doctor Zander's Medico-mechanical Institute in Opatija. *Acta Med Hist Adriat*. 2009; 7(2):257.
4. Tomandl M. Život i rad Konstantina Peičića: Prilog kulturno-političkoj istoriji Vojvodine. *Pančevo: Istorijski arhiv u Pančevu*; 2012. p. 50.
5. Peičić K. Moj put u Griffenberg ko Vikenti Prissnicu i njegovoj celitelnoj ladnoj vodi. *Srbski Narodni List*. 1838; III(37):295.
6. Grmek M. D. Inauguralne disertacije hrvatskih, srpskih i slovenačkih liječnika (1660–1865). *Starine knj.* 43. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti; 1951. p. 195.
7. Jovin S. Doktor Severijan Zavišić, prvi Srbin fizijatar. *Med Pregl*. 1990; 43(9–10):421.
8. Lindenmayr E. P. Serbien, dessen Entwicklung und Fortschritt im Sanitätswesen, mit Andeutungen über die gesammten Sanitätsverhältnisse im Oriente. *Temesvár: Druck und Verlag der Csanáder Dioecesan-Buchdruckerei*; 1876. p. 273–4.
9. Arhiv Srbije, Ministarstvo unutrašnjih dela – Sanitetsko odeljenje, 1858, III, 69. Visokoslavnom Početeljstvu unutreni dela: Predstavljenja fizikusa im Oriente. *Temesvár: Druck und Verlag der Csanáder Dioecesan-Buchdruckerei*; 1876. p. 273–4.
10. Arhiv Srbije, Ministarstvo unutrašnjih dela – Sanitetsko odeljenje, 1858, III, 69. Visokoslavnom Početeljstvu unutreni dela: Predstavljenja fizikusa im Oriente. *Temesvár: Druck und Verlag der Csanáder Dioecesan-Buchdruckerei*; 1876. p. 273–4.
11. Arhiv Srbije, Ministarstvo unutrašnjih dela – Sanitetsko odeljenje, 1858, III, 69. Visokoslavnom Početeljstvu unutreni dela: Predstavljenja fizikusa im Oriente. *Temesvár: Druck und Verlag der Csanáder Dioecesan-Buchdruckerei*; 1876. p. 273–4.
12. Arhiv Srbije, Ministarstvo unutrašnjih dela – Sanitetsko odeljenje, 1858, III, 69. Visokoslavnom Početeljstvu unutreni dela: Predstavljenja fizikusa im Oriente. *Temesvár: Druck und Verlag der Csanáder Dioecesan-Buchdruckerei*; 1876. p. 273–4.
13. Arhiv Srbije, Ministarstvo unutrašnjih dela – Sanitetsko odeljenje, 1858, III, 69. Visokoslavnom Početeljstvu unutreni dela: Predstavljenja fizikusa im Oriente. *Temesvár: Druck und Verlag der Csanáder Dioecesan-Buchdruckerei*; 1876. p. 273–4.
14. Arhiv Srbije, Ministarstvo unutrašnjih dela – Sanitetsko odeljenje, 1858, III, 69. Visokoslavnom Početeljstvu unutreni dela: Predstavljenja fizikusa im Oriente. *Temesvár: Druck und Verlag der Csanáder Dioecesan-Buchdruckerei*; 1876. p. 273–4.
15. Arhiv Srbije, Ministarstvo unutrašnjih dela – Sanitetsko odeljenje, 1858, III, 69. Visokoslavnom Početeljstvu unutreni dela: Predstavljenja fizikusa im Oriente. *Temesvár: Druck und Verlag der Csanáder Dioecesan-Buchdruckerei*; 1876. p. 273–4.
16. Arhiv Srbije, Ministarstvo unutrašnjih dela – Sanitetsko odeljenje, 1858, III, 69. Visokoslavnom Početeljstvu unutreni dela: Predstavljenja fizikusa im Oriente. *Temesvár: Druck und Verlag der Csanáder Dioecesan-Buchdruckerei*; 1876. p. 273–4.
17. Arhiv Srbije, Ministarstvo unutrašnjih dela – Sanitetsko odeljenje, 1858, III, 69. Visokoslavnom Početeljstvu unutreni dela: Predstavljenja fizikusa im Oriente. *Temesvár: Druck und Verlag der Csanáder Dioecesan-Buchdruckerei*; 1876. p. 273–4.
18. Arhiv Srbije, Ministarstvo unutrašnjih dela – Sanitetsko odeljenje, 1858, III, 69. Visokoslavnom Početeljstvu unutreni dela: Predstavljenja fizikusa im Oriente. *Temesvár: Druck und Verlag der Csanáder Dioecesan-Buchdruckerei*; 1876. p. 273–4.
19. Arhiv Srbije, Ministarstvo unutrašnjih dela – Sanitetsko odeljenje, 1858, III, 69. Visokoslavnom Početeljstvu unutreni dela: Predstavljenja fizikusa im Oriente. *Temesvár: Druck und Verlag der Csanáder Dioecesan-Buchdruckerei*; 1876. p. 273–4.
20. Arhiv Srbije, Ministarstvo unutrašnjih dela – Sanitetsko odeljenje, 1858, III, 69. Visokoslavnom Početeljstvu unutreni dela: Predstavljenja fizikusa im Oriente. *Temesvár: Druck und Verlag der Csanáder Dioecesan-Buchdruckerei*; 1876. p. 273–4.
21. Arhiv Srbije, Ministarstvo unutrašnjih dela – Sanitetsko odeljenje, 1858, III, 69. Visokoslavnom Početeljstvu unutreni dela: Predstavljenja fizikusa im Oriente. *Temesvár: Druck und Verlag der Csanáder Dioecesan-Buchdruckerei*; 1876. p. 273–4.
22. Arhiv Srbije, Ministarstvo unutrašnjih dela – Sanitetsko odeljenje, 1858, III, 69. Visokoslavnom Početeljstvu unutreni dela: Predstavljenja fizikusa im Oriente. *Temesvár: Druck und Verlag der Csanáder Dioecesan-Buchdruckerei*; 1876. p. 273–4.
23. Arhiv Srbije, Ministarstvo unutrašnjih dela – Sanitetsko odeljenje, 1858, III, 69. Visokoslavnom Početeljstvu unutreni dela: Predstavljenja fizikusa im Oriente. *Temesvár: Druck und Verlag der Csanáder Dioecesan-Buchdruckerei*; 1876. p. 273–4.
24. Arhiv Srbije, Ministarstvo unutrašnjih dela – Sanitetsko odeljenje, 1858, III, 69. Visokoslavnom Početeljstvu unutreni dela: Predstavljenja fizikusa im Oriente. *Temesvár: Druck und Verlag der Csanáder Dioecesan-Buchdruckerei*; 1876. p. 273–4.
25. Arhiv Srbije, Ministarstvo unutrašnjih dela – Sanitetsko odeljenje, 1858, III, 69. Visokoslavnom Početeljstvu unutreni dela: Predstavljenja fizikusa im Oriente. *Temesvár: Druck und Verlag der Csanáder Dioecesan-Buchdruckerei*; 1876. p. 273–4.
26. Arhiv Srbije, Ministarstvo unutrašnjih dela – Sanitetsko odeljenje, 1858, III, 69. Visokoslavnom Početeljstvu unutreni dela: Predstavljenja fizikusa im Oriente. *Temesvár: Druck und Verlag der Csanáder Dioecesan-Buchdruckerei*; 1876. p. 273–4.
27. Arhiv Srbije, Ministarstvo unutrašnjih dela – Sanitetsko odeljenje, 1858, III, 69. Visokoslavnom Početeljstvu unutreni dela: Predstavljenja fizikusa im Oriente. *Temesvár: Druck und Verlag der Csanáder Dioecesan-Buchdruckerei*; 1876. p. 273–4.
28. Arhiv Srbije, Ministarstvo unutrašnjih dela – Sanitetsko odeljenje, 1858, III, 69. Visokoslavnom Početeljstvu unutreni dela: Predstavljenja fizikusa im Oriente. *Temesvár: Druck und Verlag der Csanáder Dioecesan-Buchdruckerei*; 1876. p. 273–4.
29. Arhiv Srbije, Ministarstvo unutrašnjih dela – Sanitetsko odeljenje, 1858, III, 69. Visokoslavnom Početeljstvu unutreni dela: Predstavljenja fizikusa im Oriente. *Temesvár: Druck und Verlag der Csanáder Dioecesan-Buchdruckerei*; 1876. p. 273–4.
30. Arhiv Srbije, Ministarstvo unutrašnjih dela – Sanitetsko odeljenje, 1858, III, 69. Visokoslavnom Početeljstvu unutreni dela: Predstavljenja fizikusa im Oriente. *Temesvár: Druck und Verlag der Csanáder Dioecesan-Buchdruckerei*; 1876. p. 273–4.
31. Arhiv Srbije, Ministarstvo unutrašnjih dela – Sanitetsko odeljenje, 1858, III, 69. Visokoslavnom Početeljstvu unutreni dela: Predstavljenja fizikusa im Oriente. *Temesvár: Druck und Verlag der Csanáder Dioecesan-Buchdruckerei*; 1876. p. 273–4.
32. Arhiv Srbije, Ministarstvo unutrašnjih dela – Sanitetsko odeljenje, 1858, III, 69. Visokoslavnom Početeljstvu unutreni dela: Predstavljenja fizikusa im Oriente. *Temesvár: Druck und Verlag der Csanáder Dioecesan-Buchdruckerei*; 1876. p. 273–4.
33. Uredba o lekarima specijalistima. *Službene novine Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca* 1919; I(140):2.
34. Zakon o lekarima specijalistima. *Službene novine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca* 1921; III(290):4.
35. Dnevne vesti, „Dr. Farkić“. *Pravda* 1915; XII(47):2.
36. Ukaz Aleksandra naslednika prestola od 29. juna 1914. *Službeni vojni list* 1914; 34(19):614.
37. Ukaz Aleksandra naslednika prestola od 31. maja 1915. *Službeni vojni list*. 1915; 35(16):332.
38. Borović-Dimić J. Jedna kuća – jedna priča. *Graditeljsko nasleđe Vrnjačke Banje. Vrnjačka Banja: Zavičajni muzej – Zamak kulture, Kulturni centar Vrnjačke Banje*; 2014. p. 232–3.
39. Izvod iz Matične knjige venčanih Hrama Svetih Apostola Petra i Pavla u Topčideru (Knjiga III, 1939, 49/6), br. 63 od 2. februara 1939 – Arhiva porodica Farkić i Belić.
40. Glavni godišnji skup držan 21. Januara 1896. *Srp Arh Celok Lek*. 1896; 2(II):116.
41. Zapisnik XV redovnog sastanka držanog 27. februara 1925. *Srp Arh Celok Lek*. 1925; 27(7):378.
42. Državni kalendar Kraljevine Srbije za godinu 1895. *Beograd: Državna štamparija Kraljevine Srbije*; 1895. p. 202–7.
43. Arhiv Srbije, Ministarstvo unutrašnjih dela – Sanitetsko odeljenje. *Delovodni protokol* 1896: 2243 – „Dr Avram Farkić moli za odobrenje otvaranja hladnovodnog kupatila sa masažom za lečenje u Beogradu“; 2548 – Dr Avram Farkić šalje plan uređenja kupatila hladnovodnog...; 3831 – Dr Avram Farkić šalje svoj plan za podizanje zgrade za hladnovodno kupatilo.
44. Prvi srpski zavod za lečenje hladnom vodom i masažom – oglas br. 825. *Male novine*. 1896; (243):1.
45. Winternitz W, Strasser A. *Hydrotherapie*. Berlin: Wien: Urban & Schwarzenberg; 1898. p. 109.
46. Prvi zavod za ortopediju, švedsku gimnastiku i masažu – oglas. *Mali žurnal* 1898; V(182):8.
47. Arhiv Srbije, Ministarstvo unutrašnjih dela – Sanitetsko odeljenje. 1898. *Registar*. Dr Avrama Farkića izvešće o otvaranju Zavoda za ortopediju i dr.
48. *Beogradske vesti* – Jedna novina. *Mali žurnal*. 1898; V(162):2.
49. Prvi zavod za ortopediju, švedsku gimnastiku i masažu – oglas. *Mali žurnal*. 1898; V(167):7.
50. „Prvi zavod za lečenje hladnom vodom, švedskom gimnastikom, masažom i elektricitetom“ – oglas br. 426. *Male novine*. 1899; (221):bez broja stranice.
51. Miljković M. Negovanje kože i kupanje. *Narodno zdravlje*. 1902; 7(11):250.
52. *Društvene vesti*. *Zdravlje* April 1907; II(4):127.
53. Prvi zavod za lečenje vodom, masažom elektricitetom i švedskom gimnastikom – oglas br. 276. *Male novine*. 1902; XVII(138):4.
54. Prvi srpski zavod za lečenje vodom, masažom, elektricitetom i gimnastikom – oglas. *Pravda* 1906; III(137):2.
55. Prvi srpski zavod za lečenje vodom, elektricitetom, masažom i gimnastikom Dr A. Farkića, specijaliste za fizikalno lečenje u Beogradu – oglas br. 2883, 1, 10. *Politika*. 1914; (3752):4.
56. D-r Simića Institut – oglas br. 1952, 1-10. *Politika* 1914; (3755):4.
57. Zavod za lečenje vodom, masažom i elektricitetom D-r A. Farkića – oglas br. 395. *Beogradske novine* 1916; II(148):4.
58. Ljekarska pomoć. *Zavod za lečenje vodom, masažom i elektricitetom* Dr. A. Farkića – oglas br. 833-1. *Beogradske novine* 1917; III(150):4.
59. Dr. Farkić – oglas br. 1209-1. *Beogradske novine* 1918; IV(182):4.
60. Prvi Srpski zavod za fizikalno lečenje Dr. A. Farkića – oglas br. 6130. *Pravda*. 1919; XV(146):2.
61. Sanatorijum za fizikalno dijetetično lečenje Dr. A. Farkića – oglas br. 758. *Pravda*. 1922; XVIII(123):4.
62. Istorijski arhiv Beograda, Lekarska komora, 220/8. *Dosije dr Cezara Kajana*.
63. Istorijski arhiv Beograda, Lekarska komora, 221/8. *Dosije dr Marije Lemešić*.
64. Spisak odobrenih planova zidanja od 25. oktobra do 25. novembra 1929. *Beogradske opštinske novine*. 1929; XLVII(20):56.
65. Svečano otvaranje Instituta za kulturu tela. *Pravda*. 1934; XXX(10.751):5.
66. Oglas. *Lekar – časopis za praktična, socijalna i profesionalna pitanja medicine*. 1935; IX(196):IV.
67. Arhiv Jugoslavije, 39 – F. 73 (Ministarstvo narodnog zdravlja i socijalne politike Kraljevine Jugoslavije – Personalije). *Dosije dr Huga Klajna*. Istorijski arhiv Beograda, Fond 17 – Skupština grada Beograda, kutija 2, dosije 58, 169.

Dr Avram Farkić (1866–1925), founder and owner of the first physical therapy institute in Serbia

Jelena Jovanović-Simić

Museum of Science and Technology, Belgrade, Serbia

SUMMARY

Methods of physical medicine, many of which have been empirically applied since the ancient times, have become particularly popular in 19th century Europe. The first examples of the works of Serbian doctors in this area originate from the same period. In 1838 and 1839, Dr. Konstantin Peičić wrote about Prissnitz's method of hydrotherapy. In 1842, Dr. Dimitrije Radulović published in Latin his doctoral dissertation concerning medical gymnastics.

In the middle of the 19th century, in the Principality of Serbia, hydrotherapy treatments (by Dr. Andrija Ivanović, 1850) and electrotherapy (by Dr. Jovan Valenta, 1857) were applied. Among the pioneers of physical medicine in Serbia, Dr Avram Farkić is a very important figure. In 1896, Farkić founded the first Serbian institute for physiotherapy in Belgrade, and, two years later, the First Institute for Orthopedics, Swedish Gymnastics

and Massage. These institutions were merged in 1899. After the death of Dr. Farkić in 1925, the Institute worked under his name until the German bombing of Belgrade on April 6, 1941. The diversity and continuous introduction of modern therapeutic procedures were the main characteristics of the Institute during its 45-year-long existence.

Dr. Farkić was also the initiator of the establishment of the Therapy Joint Stock Company, which founded the first institute for physical medicine in Vrnjačka Banja, the Therapy Institute for Treatment by Water and Electricity, in 1911. Until the First World War, it was the most modern spa sanatorium in Serbia. During spa seasons of 1911, 1912, 1913, and 1924, Dr. Farkić himself was the manager and the main physician of the Therapy Institute.

Keywords: hydrotherapy; electrotherapy; physical medicine; Dr. Avram Farkić